

Kóthay Katalin Anna

A munka fogalma az egyiptomi Középbirodalom idején

(Kr. e. 21–17. század)

A MUNKA A KOZMOSZBAN ÉS A TÁRSADALOMBAN

Az egyiptomi nyelvben két kifejezés is létezett a munka fogalmának jelölésére. Általános értelemben, de főként Egyiptom ókori történetének későbbi szakaszában a kettőt gyakran szinonimaként is használták. Ez a rokon értelműség azonban jelentésbővülés eredménye volt. Az írásbeliséghez valamint a királyság ideológiájához szorosan kapcsolódó eredeti koncepciójában a két terminus a munka két eltérő minőségű formájára utalt. Mivel ez a terminológiai kettősség az egyiptomi történelmen belül kizárólag a vizsgált időszaknak volt sajátja, jó kiindulópontul szolgál a munka középbirodalmi felfogásának tárgyaláshoz.

Ennek megfelelően a munka jelentett egyrészt teremtő tevékenységet – valami újnak a kidolgozását és létrehozását; másrészt meghatározott mintát követő átalakítást vagy helyreállítást – valamilyen nyers vagy megromlott állapotban létező formának az ideálshoz való igazítását. Maguk az egyiptomiak az elsőt egy olyan szóval (egyiptomiul *kat*, „munka, terv”) jelölték, mely etimológiai kapcsolatban állt a lélek egyik, az életfunkciókat egyesítő, de a halál után is fennmaradó formáját jelentő főnévvel és az „észlel, megért, gondol, kitervel” értelemben használt igével,¹ s így mindig pozitív tartalmat hordozott. A munka tehát ebben a felfogásában mindenek előtt az alkotóerővel állt kapcsolatban. A másik kifejezés (egyiptomiul *bak*) igei és főnévi formában is használatos volt, az Óbirodalom idején „szolga” és „alávetni, szolgává tenni” jelentéssel fordult elő. Ebben a korai értelmében – amikor a munkához még semmi köze nem volt – mindenfajta alárendeltségi viszonyt jelölt. A legmagasabb rangú hivatalnokok is a király szolgájának hívták magukat. Később azután az eredetileg szolgai státushoz kapcsolódó kifejezésekből képzett szavakat használták a munka egy az előzőtől megkülönböztetett formájának megnevezésére, valamint az ilyen munkát végzőknek és a munka termékének jelölésére. Ezek a Középbirodalom kezdetén megjelenő új terminusok a munka értékrendjének egy másik, negatív oldalát fedték fel: egy alávetett, társadalmilag alacsonyabbra értékelt tevékenységet és annak eredményét írták le. A sajátos kettős terminológia megnyilvánulása volt a középbirodalmi hivatalos királyi ideológiának, valamint az ezt

1 Bolshakov 1997: 159–163.

mintául tekintő hivatalnoki és írástudó rétegekre² jellemző társadalomszemléletnek, továbbá része egy olyan klasszifikációnak, mely – ahogyan azt látni fogjuk – a társadalmi besorolás kereteit kitérítve az egyén kozmikus integrációját szolgálta.

A munka magasabb rendű formája (*kat*) megbecsült és anyagilag is jutalmazott feladatok végzését, s megkülönböztetett minőséget jelentett. Végső forrása az isteni reveláció volt, amely önálló, döntésképes cselekvésre tett alkalmassá, ezzel az emberi szellemi teljesítőképességet inspirálta és hozta működésbe. Ebben az értelemben munkát legmagasabb szinten az egyiptomi király végzett. A királyi munkák egy-egy országos jelentőségű, nem termelő vállalkozásként jelennek meg a forrásokban. Építkezéseket – az uralkodói halotti együttes, valamint az istenek számára emelt templomok felépítését és díszítését, áldozataik megalapítását –, az építkezésekhez kapcsolódó kőfejtő tevékenységet és kőszállítást, továbbá kereskedelmi/katonai expedíciókat jelentettek. Céljuk ideológiai síkon a kozmikus rend fenntartása volt. Az uralkodó atya, a teremtő napisten megbízásából cselekedett, aki az elrendelt munka megvalósításához szükséges hatalom és tudás forrása volt: „Lássátok, Felsőgem munkálatokat rendel el, melyekről mint a jövő számára hasznos tettekről fognak megemlékezni: emlékművet állítok és időtálló sztéléket emelek Harahti isten számára. Ő megalkotott engem, hogy elvégeztessen az, amit az ő számára el kell végezni, hogy megvalósuljon az, aminek teljesítését ő elrendelte. Ő ennek az országnak pásztorává tett engem, mert ismerte, aki összetartja számára azt. Ő rám bízta, amit oltalmaz, és amit a benne levő szem megvilágít, hogy én mindent akarata szerint vigyek végbe, miután elsajátítottam azt, aminek tudását ő elrendelte” – mondja I. Szeszósztrisz, a 12. dinasztia második uralkodója egy újbirodalmi másolatban fennmaradt feliratában, mely egy templomépítés ünnepélyes bejelentését örökíti meg.³ Szeszósztrisz a kivitelezés megszervezésére és irányítására egy magas rangú hivatalnokot jelöl ki: „A munkálatokat, melyeket Felsőgem véghez akar vinni, a te tanácsod alapján fogják megvalósítani. Te leszel annak főnöke, s aszerint fogsz cselekedni, ami a szívben van.”⁴ A megbízás egyben az istentől nyert képességek és jogosítványok delegációja, mely a királyi hivatalnokokat vonja be az isteni eredetű utasítási láncba. Természetesen a hierarchia alacsonyabb szintjén ez a hatalom korlátozott volt. Az isteni terv végrehajtása magában foglalta olyan feladatok teljesítését, amelyek önálló döntési jogkört és alkotóerőt feltételeztek: a végrehajtók a szívben megfogant terv alapján cselekedtek. Az igen bonyolult egyiptomi teológiai elképzelések rendszerében a szív a teremtés gyakori helye és eszköze volt,⁵ a világot létrehozó erő pedig a földi létben a király privilégiumai közé tartozott.⁶ Ezt az uralkodó továbbadta – bár részlegesen, s itt már nem a világ teremtéséről volt szó,

2 Bár ideológiájuk alapvető elemei közősek voltak, jól elkülöníthető kategóriákat alkottak a királyi székhely hivatalnokai, a vidéki tisztviselők, akik helyi befolyásos dinasztiai tagjai közül kerültek ki, s a bürokrácia hierarchiájában ezek alatt álló írások, akik írástudásuknál fogva a kiváltságos rétegek közé tartoztak.

3 Berlińi börtékercs 3029, I, (4)–(7). De Buck 1938: 49; Goedicke 1974: VIII.

4 Berlińi börtékercs 3029, II, (8)–(9). De Buck 1938: 51; Goedicke 1974: IX.

5 Bickel 1994: 86–88.

6 Assmann 1990: 295.

hanem pusztán az alkotóerőről – az öt képviselő királyi hivatalnokok számára. Így a tisztviselők a királyi megbízás által az isteni szívben kigondolt terv megvalósítói lettek. Exkluzív hatalommal és tudással rendelkeztek, ez azonban nem volt egyenértékű a király isteni eredetű képességeivel, amelyeket ő nem delegáció útján nyert, hanem a napistenhez való fiúi viszonyának volt következménye – természetében rejtett. A királyi adminisztráció hivatalnokainál tehát ez a fajta munka hatalom és tudás birtoklásához kapcsolódott, s irányító szerepet takart, soha nem jelent meg fizikai munkaként.

A király és a királyi adminisztráció szolgálatán túl különleges képességek birtoklását igényelték a kultikus feladatok is. A templomi szertartások bemutatása hasonló célt szolgált mint a királyi feladatok zökkenőmentes ellátása: a kozmikus rend fenntartását. A helyi templomok igazgatási szempontból a királyi adminisztrációba tagozódtak, ugyanakkor nem az államnak, hanem a városoknak voltak kultusközpontjai. Mint ilyenek a helyi közösség identitását fejezték ki. Így a templomi feladatok ellátók sem az egyiptomi államhoz kötődtek elsősorban, hanem a városhoz tartoztak, s a munkát a város istene számára végezték, ehhez szükséges tudásuk pedig közvetlenül az istenségtől származott. A vallási szertartások ismerete és az írástudás számított ilyennek, s ezek egyben titkos ismeretek voltak. Erre utalhatott a *he-ri-szesta* cím, melynek jelentése „aki a titkok fölött van”, azaz a titkok ismerője. Ezt a címet nem csupán a szertartásokban résztvevő személyek viselték, hanem például a templomi mészáros is, akinek feladata az áldozati állatok – szakszerű és rituális szempontból megfelelő módon történő – levágása volt.⁷ A titkos ismeret a tudás hierarchiájának élén állt, a konkrét szakmai tudást megelőzve. Ez a sorrend jelenik meg egy a 11. dinasztia idején élt kézműves, Iri-iruszen életrajzi feliratában, aki aprólékosan beszámol arról, milyen domborműkészítési és -berakási technikákban volt jártas, ám első helyen azt említi, hogy ismerte „az isten szavának”, azaz a hieroglifáknak a titkát, továbbá birtokosa volt az ünnepi szertartásokkal kapcsolatos és mágikus ismereteknek.⁸

A specializált foglalkozásokhoz gyakran kapcsolódott megkülönböztetett és respektált tudás. Nem bizonyítható, de elég valószínű, hogy ezek megszerzése beavatási szertartással járt együtt. A kultikus szférában – a templomi és a halotti kultuszban egyaránt – fontos szerepük lehetett a misztikus tapasztalatoknak.⁹ Az Óbirodalom idején a rotációs rendszerben időszakos kultuszszolgálatot végzők csoportjaihoz, a phylékhez való tartozás előfeltétele valószínűleg a körülmetélés volt.¹⁰ Ez a rítus más, nem kultikus szolgálatokkal is összefonódhatott. Az egyiptomi katonai szolgálatba álló idegenek szintén átestek ezen a szertartáson.¹¹ Valószínűleg még az egyszerűbb foglalkozásoknak is léteztek saját beavatási rítusaik,¹² ezekre

7 Baines 1990: 7–10, 12.

8 C 14-es Louvre sztélé, 6–12. sor. Badawy 1961; Barta 1970; Badawy 1971.

9 Wente 1982.

10 Roth 1991: 4. 2. fejezet.

11 Goedicke 1998: 113.

12 Assmann 1989a: 145.

vonatkozóan azonban még bizonytalanabb utalások maradtak fenn a szövegekben mint az imént felsorolt esetekben.

A királyi fennhatósághoz hasonló hatalommal bírt a család- illetve háztartásfő emberei felett. Atyai hatalmánál fogva saját közösségében ő volt a munkák megszervezője, s – hasonlóan a királyi és templomi szolgálat jutalmazásához – a közösség kiváltságos munkát végző tagjait fejadagokkal látta el. A legközelebbi családtagnak is külön megállapított fizetség járt. Természetesen ezen a szinten a munka általában fizikai tevékenységet jelentett, hiszen az elvégzendő feladatok többnyire mezőgazdasági jellegűek voltak, de idetartozott a szövés is, mely a közösség női tagjainak dolga volt. A kultikus feladatok és a hozzájuk kapcsolódó ismeretek ezen a szinten a halottak kultuszának ellátására korlátozódtak. Ez általában az egyik, sokszor a legidősebb fiú – egyben örökös – feladata volt. Szintén ő helyettesítette és képviselte apját az otthoni munkák irányításában annak távollétében, de ténylegesen is részt vett a munkákban.¹³ A családban illetve háztartásban a munka magasabb rendű formája így már nem feltétlenül jelentett szellemi munkát, s különleges tudást sem, vagy csak annyiban, amennyiben a fiú elsajátította és örökölte apja mesterségét, de kapcsolódott az atyai hatalom delegációjához. A közösséghez való szorosabb tartozást, s az önálló cselekvőképességet fejezte ki. A háztartáson belül a munkának ez a típusa gyakorlatilag a vérségi és rokonsági kapcsolatok által összefűzött egyénekre terjedt ki, valamint azokra, akik szerződéses kapcsolatban álltak a családfővel. Ezzel szemben a szolgák munkavégzését nem sorolták ebbe a kategóriába.

A kiváltságos munka egyik fő jellemezőjeként tehát az autonóm cselekvési képességet jelölhetjük meg, amelynek forrása egy felsőbb hatalom (a király, az istenség, a családfő) és az általa delegált jogosítványok és képességek voltak. Urat és besoroztat – a munka elrendelőjét és elvégzőjét – személyes kapcsolat fűzte össze, amely a reciprocitáson alapult. Ebben a verzióban a munka alapvető, ideológiai meghatározottságú intézménye a királyi adminisztráció és a család volt, s harmadiként – bár működését tekintve az előzőektől kissé eltért – a templom. Ahogyan az uralkodó identitása azonos volt magával az egyiptomi állammal és az egyiptomiakkal,¹⁴ úgy a templomhoz és a családhoz való tartozás is egy közös úr – az isten illetve a családfő – fennhatósága alatti egység kifejeződése volt. Ezért minden a közösség által és saját hasznára elvégzett munka elsősorban a közösség urának munkája volt. A munka pozitív értelmében tehát egy felső hatalom által kigondolt és elrendelt, soha nem egyéni, hanem az egész közösség e- és túlvilági fennmaradását szolgáló terv volt. Túlvilági azért, mert a halotti kultusz – azaz a síremlék felépítése és az áldozatok folyamatos bemutatása – nem csak a halott személynek, hanem az általa képviselt közösségnek az érdekében is folyt.

13 Egy középbirodalmi családi gazdaság működésére vonatkozóan lásd Hekanahte, egy halotti pap leveleit, melyeket hosszabb távolléte alkalmával írt családjának: James 1962: különösen az I. és II. levél, 13–14, 32–33; Menu 1970.

14 Finnestad 1989: 91.

A munka másik fajtája (*bak*) az egyiptomi királyság életében való részvételnek egy alacsonyabb értékű formáját képviselte, az emberi és természeti erőforrások kiaknázását és feldolgozását foglalta magában. A fizikai világ nyers elemei eredeti állapotukban a káosz erőit képviselték, s ebben a formájukban felhasználásra és fogyasztásra alkalmatlanok voltak. Csak meghatározott módon való feldolgozás (=a munkának való alávetés) után nyerték el ideális formájukat. Ez az átalakítás az ember fizikai részvételét kívánta meg, de a még megdolgozatlan elemekkel való közvetlen érintkezést egy alacsonyabb rangú tevékenységi formaként értékelték, ezért a társadalom privilegizált csoportjai nem végeztek ilyen munkákat, azoknak csak irányításában vettek részt. Az így előállított termékek (kitermelt ásványi kincsek, mezőgazdasági termények stb.) az egyiptomi uralkodó tulajdonát képezték, azaz állami adók voltak, s az ezeket előállító munka állami robotmunkának minősült. Ez a munka nem igényelt különleges képességeket, s nem járt privilégiumokkal, végzője – mivel adóról volt szó – nem részesedett eredményéből sem. Az egyiptomiak ebben az esetben nem tettek egyértelmű különbséget magának a munkának a folyamata és eredménye között, s nem csak a munkát jelölték ezzel a szóval, hanem az így nyert termékeket és az azokat előállítókat, azaz az adókat és az adózókat – melyek egyaránt az egyiptomi király uralmának voltak alávetve. Ez alátámasztja azt a Max Weber-i megállapítást, mely szerint a korai bürokratikus államokban a természetbeni adózás és a robotmunka egymástól egyértelműen el nem különíthető fogalmak voltak.¹⁵

Ugyanebbe a kategóriába sorolták a meghódított területek lakosságának az egyiptomi király számára végzett munkáját. Ahogyan a szolgálai állású embereket először alá kellett vetni, ugyanúgy egy idegen területet meg kellett hódítani ahhoz, hogy az egyiptomi királyság szempontjából ideális funkcióját betöltse. Ezért nem meglepő, hogy az egyiptomi alávetett lakosoknak az állam számára végzett ingyen munkáját és ennek a munkának a termékét nem különböztették meg a meghódított területek által megtermelt és fizetett adóktól.

Bár a *bak* szóból képzett kifejezések „megadóztatni”, „robotmunka” és „adó” értelme csak az állam keretei között lehetett érvényes, az alávetett munka, s így a munkafogalom kettőssége a család illetve háztartás szintjén is jelen volt. Itt a szolgál munkája sorolható ebbe a kategóriába. Az ő tevékenységüket ugyan nem ezzel a szóval írták le, de elnevezésük – *bak*, nőnemű formájában *baket* –, valamint az a tény, hogy a Hekanahte levelekben megmaradt fejadaglistában név nélkül, mindig valamelyik családtaghoz rendelve jelennek meg, s önálló fejadagra nem jogosultak,¹⁶ jelzi munkájuk és helyzetük értékét a háztartáson belül.

A templomok működése kissé bonyolultabb volt, mivel ezek egy részről állami intézmények voltak, más részről egy istenség fennhatósága alá tartoztak, így a fölöttük gyakorolt hatalom ideológiai és gazdasági szempontból elválasztható. A kiváltságos munkát a személyzet a templom, vagyis az istenség számára végezte. A munka

15 Liptay 2002: 6.

16 Lásd a 13. jegyzetet!

másik fajtájából a templom akkor profitált, ha az uralkodó átengedte számára bizonyos települések lakosságának robotmunkáját.¹⁷

A fent leírtak alapján – és a munkának történetileg későbbi felfogásaihoz közelítően – első pillantásra jogos lehetne egy olyan értelmezés, amely a kétfajta munka közötti különbséget a szellemi-fizikai munka ellentétpárban adja meg. Tagadhatatlan, hogy általában a munka magasabb rendű formája, mint szervezés és a szellemi képességeket mobilizáló tevékenység, egyfajta intellektuális feladatként, a kevésbé megbecsült munkavégzés pedig minden esetben fizikai tevékenységként jelent meg a középbirodalmi Egyiptomban. Ám egy ilyen megállapítás csak a királyi adminisztráció szintjén, a királyság ideológiájába ágyazva, és a hivatalnoki-írásstudó rétegek közös értékrendjének részeként lenne érvényes. Hiszen csak ebben a kontextusban vált szét a munka különleges tudást igénylő, szellemi feladatok és kétkezi tevékenység ellentétes kategóriájára. A család illetve háztartás munkaszervezésében – ahogy fentebb kiderült – a munkák jelentős része fizikai munkavégzést jelentett, ám ha ezt a családtagok végezték, akkor a munka kiváltságos típusába sorolták. A két kifejezés közti alapvető különbség ezért inkább a munka kezdeményezője/elrendelője és a munkavégző közötti függőségi viszony természetében ragadható meg, ami visszavezet a középbirodalmi elitek korábban már említett társadalomszemléletének kérdéséhez, tágabb értelemben pedig ahhoz a problémához, hogy az egyiptomiak hogyan helyezték el magát a társadalmat a világ egészében.

Az egyiptomi társadalmi horizontja az istenek, halottak és emberek világa mentén húzódott. Ennek talán legjobb példája egy középbirodalmi eredetű rituális szöveg, mely a királynak, mint a napisten papjának feladatait szabja meg, meghatározva a három fenti csoporttal – istennel, halottakkal és emberekkel – szembeni kötelezettségeit.¹⁸ A kozmológiai modellt alkotó kategóriák felsorolásának rendje egyben rangsort is jelent. Ezt még jobban árnyalja egy későbbi szöveg, az Újbirodalom időszakából származó *Amenemope onomasztikonja*, mely a világ dolgainak osztályokba szedett és az osztályokon belül is rendezett katalógusa. A felsorolást a fizikai világ dolgai nyitják, majd ezt követi az egyiptomi ember társadalmi univerzumának részletezése, melyben csak az istenek és istennők valamint a férfi és női halottak lelkei után következik az egyiptomi állam társadalmi vázának – tisztségek, címek és foglalkozások – felsorolása, élén a királlyal.¹⁹ Ugyanakkor ebben a tágnak tűnő hierarchiában csak az egyiptomi király fennhatósága alatt állók kapnak helyet, az idegenek nem.²⁰ Továbbá a királyi család alatti szinteken magát az egyiptomi társadalmat is csak a pozícióval rendelkező férfiak – gyakorlatilag családfők – képviselik. Ebből az aspektusból viszont a modell korlátozott érvényű. Bár ez az újbirodalmi szöveg a középbirodalmi társadalomképnél jóval rétegzettebb társadalmat ábrázol, azt a Középbirodalomra is jellemző általános egyiptomi szemléletet követi, mely a társadalomnak egy az istenek és halottak világával kibővített, de mégis exkluzív

17 Erről lásd a „Mentességek” c. alfejezetet!

18 Assmann 1970.

19 Gardiner 1947: 13*–97*.

20 Baines 1995: 11.

hierarchiáját alkotta meg. A középbirodalmi munkafelfogásban kiváltságosnak tekintett munka ennek a világot összerendező exkluzív hierarchiának minden szintjén jelen volt, egyiptomiak – élők és halottak – és istenek közös társadalmát a patronátus és a reciprocitás elve alapján fogta össze. Mind, aki ilyen munkát végzett egy úr közvetlen fennhatósága alá tartozott, hozzá személyes kapcsolat fűzte, mint ilyen, pozíciójának megfelelő munkát végzett a saját és a közösség javára és ugyancsak ennek megfelelően részesedett a munka eredményéből. A közösségnek ezek a tagjai maguk is irányíthattak munkát a hierarchiának egy alacsonyabb szintjén, s így élvezhették más munkájának a hasznát.

A munkafelfogás dualitása – ti. egy alacsonyabb értékű munka megkülönböztetése – viszont egy koncentrikus struktúrára utal. Az egyiptomi uralkodó alattvalóit két minőségileg eltérő csoportra osztja. Egy a királyhoz közelálló, vele személyes kapcsolatban levő kiváltságos kör mentesült a munka alárendelt formájának végzése, azaz az adózás alól, s tevékenysége a munka másik fajtájára korlátozódott. Ők alkották a királyi adminisztráció hierarchiáját. Ettől eltért a királlyal közvetlen kapcsolatban nem álló termelők – adófizetők – társadalmáról alkotott kép. Ők differenciálatlan tömegként jelentek meg, akik a rendezetlenség állapotát képviselték – ezért kellett alávetni őket. A királyi feliratok és a tisztviselők életrajzi feliratait, valamint a szépirodalmi szövegek – azaz a nem adminisztratív írásbeliség – soha nem név szerint, hanem csoportként, s elítélő, de legalábbis leereszkedő stílusban utalnak rájuk. Óbirodalmi sírokban például a mezőgazdasági termények begyűjtését nem úgy jelenítik meg, amint az egyes parasztoktól szedik be az adókat, hanem a falvak együttes adója szimbolizálja a beszolgáltatást.²¹ Csak az igazgatási szövegekben nevesítették és „rendezték” ezt a differenciálatlan tömeget, amikor állami feladatokra regisztráltakban írták össze őket. Ennek azonban pusztán gyakorlati célja volt. A patronátus és a reciprocitás elve az ő esetükben csak ideológiai síkon érvényesült. Uruk, az egyiptomi király számára ingyen munkát végeztek, aki alattvalóival szembeni morális kötelezettségeként biztosította számukra az istenek jóindulatát, az ország jólétét, a biztonságot – vagyis ellátta uralkodói feladatait. Ezzel, bár alávetett státusban, de mégis részesivé váltak az egyiptomiak által elképzelt rendezett világnak. A munka két típusa így a kozmikus rendbe való integráció két eltérő útját képviselte, ugyanakkor az egyén társadalmi szerepét a kozmikus és fizikai világgal való kapcsolatának függvényében is jellemezte.

A MUNKA DUALISTA SZEMLÉLETÉNEK VÁLTOZATAI – A MUNKA ÉRTÉKE AZ EMBERI ÉLETBEN

Ha a fenti elv alapján – még mindig a klasszifikáció és nem a tényleges társadalmi szerveződés szintjéről szemlélődve – pontosan meg akarnánk határozni, hogy bármely egyiptomi a kettő közül melyik csoportba tartozott, bajban lennénk. A duali-

21 Eyre 1999: 41–42.

tás eszméje ugyanis változó határokat jelöl ki. Már láttuk, hasonló ideológiai alapelveknek megfelelően osztotta ketté – kiváltságosokra és alávetettekre – a közösség tagjait a munka a királyi adminisztráció, a templom és a család/háztartás szintjén. Ám az is kiderült, hogy az egyes szinteken és ezeken belül az egyes társadalmi pozícióknak megfelelően más és más jellemzők mentén vált el a munka két típusa. A tisztviselő királyi szolgálatát – közvetlen királyi megbízását – hangsúlyozva különítette el magát a társadalom többi csoportjától. Az írnok a megbízásos feladatot – s a megbízás itt már nem csak királyi lehetett – és az írástudást emelte ki mint olyan privilégiumot, amely megóvott a kétkezi munkától. „Láttam olyat, akit elragadtak robotmunkára – lásd, nincs semmi, ami fölülmúlná az írásokat [...] Nem láttam még szobrászt megbízást (teljesíteni), sem aranyművest, akit (feladattal) küldtek volna. Láttam azonban fémművest munkája közben [...]”²² – buzdítja tanulásra fiát Duaheti a *Mesterségek szatírája* című irodalmi műben, miközben felsorakoztatja az írnoki mesterség előnyeit, magasabbra értékelvén azokat az írni tudást nem igénylő foglalkozásoknál. Itt a csak kevesek által birtokolt ismeret a fizikai munkával szembeállítva jelenik meg. Királyi szolgálat, exkluzív tudás és fizikai vagy kötelező munkától való mentesség azonban nem feltétlenül járt együtt. Az előbbi irodalmi szövegben az írnoki mesterséggel szemben fáradtságos, kétkezi munkaként írják le a kézműves foglalkozásokat, holott más források alapján a királyi vagy tisztviselői szolgálatban dolgozó mesteremberek nagyon is megbecsült, jutalmazott és kiváltságosnak számító munkát végeztek, mi több, különleges szaktudás birtokosai voltak. Igazgatási szövegek pedig arról tanúskodnak, hogy írástudók is teljesíthettek kötelező munkát.²³ A titkos tudás sem mindig vált el egyértelműen a fizikai tevékenységtől, például a már említett templomi mészáros munkája esetében. És végül a szellemi-kétkezi munka ellentét teljesen hiányzott a család szintjén, ahol a munkafogalom kettőssége a családtagok és szolgák közötti megkülönböztetést fejezte ki. A munka dualista felfogása így minden esetben egy saját magát kiváltságosnak tekintő – s bizonyos kiváltságokat ténylegesen élvező – csoport eszköze volt arra, hogy elkülönüljön a társadalmi hierarchiában alatta állóktól.

Ugyanez a szemlélet a munka egyéni életben betöltött szerepéről és értékéről kialakított képet is áthatotta. Ezt az éthoszt a hivatalnoki életformát középpontba állító szépirodalmi szövegek és tisztviselői életrajzi feliratok őrizték meg. A kiváltságos poszt és társadalmi státusz konkrét helyet szabott a munkának és a vagyon gyarapításának a földi életben. Ebben a kontextusban a kiváltságos munka a lélek belső szükségletei iránti figyelemmel, ennek közösségi megfelelőjével, az ünnepléssel, valamint a szórakozással állt párhuzamban. *Ptahhotep intelmeiben* ezek kiegyensúlyozott arányára hívja fel a figyelmet az életidő helyes eltöltésében: „Kövesd szívedet, amíg élsz! Ne tégy többet annál, mint amit mondanak!”²⁴ Ne vond meg (magadtól)

22 Helck 1970: 20–21 és 24.

23 Kahuni Papirusz I.7. Griffith 1898: 71–72.

24 A megjegyzés kifejezetten a munkára vonatkozik. Egyiptomi felfogás szerint a munkát a hivatalnok aszerint végzi, ahogyan parancsolják vagy mondják neki.

a „szív követésének”²⁵ idejét! Utálatos a lélek számára, ha az ember megrövidíti a pillanatot. Ne vesztegesd az időt a mindennapi feladatokra házad²⁶ fenntartásán túl! A „szív követésének” dolgai valóra válnak, ám a vagyon nem gyarapszik attól, ha az ember elhanyagolja azt (a szívet).²⁷ Egyes szövegek ezen is túlmennek és azt sugallják, hogy az élet eltöltésének magasabb rendű módja a „szépség”, ami szintén az ünnepet és az élet örömeinek élvezetét jelenti.²⁸ Ezzel szemben az írás ismeretét nem igénylő foglalkozások legjellemzőbb – és egy írástudó számára elrettentő – sajátossága, hogy az embernek egész napját lefoglalják, kora reggeltől késő estig, s a végsőig kimerítik, nem hagyva időt a munkán kívül más tevékenységre: „Az ács vésővel dolgozik, fáradságosabb a földművesnél: szántóföldje a fa, kapája a véső. Állandóan tevékenykedik, többet dolgozik, mint amit két karja elbír, s még éjszaka is világosságot gyűjt. Az ékszerkészítő fúróval munkál meg mindenféle kemény drágakövet. Amikor végez az amulett berakásával, karja lankadt, őmaga kimerült. Akkor pihen, mikor a nap lemegy, mikor térde és háta összecsuklik. A borbély (még) késő este is borotvál.”²⁹

Az egyéni munkavégzés helyes módja minden szinten a figyelem, a szorgalom és az úr utasításainak pontos követése volt. A már többször említett Hekanahte leveleiben folyamatosan – négy-öt mondatonként – figyelmezteti erre a távollétében őt helyettesítő családtagjait,³⁰ a királyi tisztviselők pedig gyakran jellemzik magukat életrajzi felirataikban úgy, hogy megtettek mindent, amit parancsoltak vagy mondtak nekik. Ezért a különleges tudást és/vagy önálló cselekvőképességet követelő kiváltságos munka minden mozzanatában a munkát elrendelő felsőbb hatalomhoz kapcsolódott. Így a tisztviselőknek a királyi delegáció által elnyert önálló cselekvőképessége sem egyéni autonómiaként jelentkezik, hanem a teremtő erőnek a világban való folyamatos jelenlétét biztosítja. Ilyen módon a dualista szemlélet végül a teológiában oldódik fel: az egyetlen autonóm lény a teremtő napisten, mindenki más – a király is – a munkát egy felsőbb hatalom kezdeményezésére és pontos utasításainak megfelelően végzi.

25 A „szív követése” kifejezés az élet örömeinek élvezetére utal.

26 A „ház” magában foglalta mindazt, ami egy hivatalnok birtokát és háztartását alkotta, földekkal, nyájakkal, emberekkel egyetemben.

27 Ptahhotep 186–193. Žaba 1956: 30–31. A szöveg magyar nyelvű publikációját lásd Wessetzky 1988.

28 Erről és az ünnep szerepéről az egyiptomi műveltségben lásd Assmann 1989.

29 Helck 1970: 39–48.

30 Lásd a 13. jegyzetet!

TÚLVILÁGI MUNKA

Az egyiptomi munkafelfogás sajátossága, hogy a munka nem csupán az emberi tevékenységre és a földi életre korlátozódott, hanem a halál utáni létben is fontos szerepet kapott. A különféle korokból ismert iratok a király túlvilági munkájáról is beszélnek (*Piramisszövegek* 600. fejezet),³¹ egyes szövegek pedig az istenek (de soha nem a teremtő napisten!) munkáját említik (*Koporsószövegek* 312. fejezet).³² A vizsgált időszak, a Középbirodalom idején az uralkodó halál utáni sorsára vonatkozó elképzeléseket nem rögzítették írásban. A fennmaradt források hivatalnoki sírokból származnak, így csak a nem királyi túlvilági elképzelésekkel tudunk foglalkozni. Ezeket az ún. *Koporsószövegek* foglalják össze, melyeket általában a koporsó oldalára, ritkábban a sír falára írtak fel. Belőlük egyértelműen kiderül, hogy a halott lelket munkára kötelezték a túlvilágon. A szövegeknek egy jelentős része azt a célt szolgálta, hogy a halottnak ezt a kellemetlen feladatot sikerüljön elkerülnie vagy másra hárítania. Ugyanakkor saját túlvilági fennmaradása érdekében munkaerővel kellett rendelkeznie, ezzel biztosította a maga számára az élelem, az áldozatok előállítását. Mindkét cél eléréséhez mágikus eszközöket használt.

A *sabtira*,³³ egy a sírban elhelyezett, a halottat ábrázoló szobrocskára írt szöveg a szobor feladatául azt szabta, hogy a halott helyébe álljon, ha azt túlvilági munkára szólítják: „Mondás, hogy a *sabti* munkát végezzen ura számára a temetőben: [...] Ha ezt (a halottat)³⁴ behívják a gátak elbontására, az öntözőcsatornák kiigazítására, a partmenti földek öntzésére, a hivatalban levő király új földjeinek feltörésére: „Íme, itt vagyok” – válaszold nevében bármely küldöncnek, aki ezért (a halottért) jön [...]” (*Koporsószövegek* 472. fejezet).³⁵ Más szövegek szintén mágikus úton biztosították, hogy a halott írnok lehessen a túlvilágon, s így legyen alkalma megmenekülni az ottani feladatoktól (*Koporsószövegek* 254. és 329. fejezet),³⁶ mivel az írnok a földi munkaszervezésben a munkák irányításában vett részt. Megint más szövegekben a halott egyszerűen csak kifejezte azt a kívánságát, hogy ne kelljen dolgoznia a túlvilágon (*Koporsószövegek* 210., 415., 432., 433. és 850. fejezet).³⁷ Egy újabb nagy szövegcsoport biztosította a számára, hogy visszakapja családtagjait és embereit, akik a földön dolgoztak számára, s így a halál utáni létben is rendelkezett a földi életben hatalma alatt álló munkaerő felett (*Koporsószövegek* 131., 132., 134., 136., 137., 141–144., 146., 173., 214. és 772. fejezet).³⁸ A fenti szövegek egy részét jogi formában írták. A *sabtira* írt szöveget szerződéses formában fogalmazták, a családtagok és egyéb alárendeltek feletti hatalom helyreállítását isteni rendelet biztosította. A jogi forma átvétele azt igazolja, hogy a munkák elkerülésére

31 Pyr 1653c, 1654b, 1656a, 1657b.

32 CT IV, 86s-w. A szöveg angol nyelvű fordítását lásd Faulkner 1973–1978: I, 229–233.

33 A magyar nyelvű szakirodalomban a szó általában későbbi alakjában, *usébtiként* fordul elő.

34 Itt a halott neve következik.

35 CT VI, 1–2. Angol fordításban lásd Faulkner 1973–1978: II, 106–107.

36 CT III, 357a–359c; IV, 165. A szövegek angol fordítását lásd Faulkner 1973–1978: I, 196, 254.

37 CT III, 164–166; V 248; 280; 281–282; VII, 54.

38 A szövegcsoport tárgyalását lásd Schneider 1977: I, 42–45; Franke 1983: 282–284.

a földi életben is volt lehetőség, az elkerülés változatai pedig azt, hogy erre többféle eszköz létezett.

Furcsa ugyanakkor, hogy a *Koporsószövegek* birtokosai éppen azok a magas rangú hivatalnokok voltak, akik földi életükben az adók és közmunkák beszállításáért és irányításáért voltak felelősek, s így ők maguk *ex officio* mentesültek ezen kötelezettségek alól, tehát nem valószínű, hogy külön jogi megerősítésre volt szükségük ehhez. Elképzelhető, hogy a munka elkerülésének ezen módjai olyan földi eszközök túlvilági megjelenései, amelyek alacsonyabb, de még viszonylag tehetősebb rétegek körében terjedtek el. De akkor mi célt szolgáltak az ilyen típusú szövegek a hivatalnokok túlvilági eszköztárában?

A válaszhoz közelebb visz a túlvilági munkával kapcsolatos szövegeknek egy másik – jóval kisebb – csoportja. A munkák elkerülésére való törekvés mellett, a *Koporsószövegek* más fejezeteiben a halott kifejezett kívánságaként jelenik meg, hogy olyan munkáknak a hasznát élvezze, amelyekre nem volt jogosult a földi létben. A munka alávetett formájának – gyakorlatilag az adózásnak – eredménye ugyanis, legalábbis elméletben, az uralkodót illette meg. A rituális szférában a halott mégis igényt tartott erre. Célját transzformáció útján érte el, amikor is azonosult a királlyal és a napistennel (*Koporsószövegek* 312. és 818. fejezet),³⁹ s ebben az új minőségében részesült a munka eredményéből. A transzformáció a kozmikus létforma megváltoztatására irányult, melynek megfelelője a földi igazgatásban a királyi hatalom delegációja volt. Ahogyan az utóbbi adminisztratív kiváltságok (a királyi kinevezéssel járó mentességek) birtoklásával párosult, úgy a transzformáció kultikus privilégiumokhoz kapcsolódott, s nem volt bárki számára elérhető. De a saját létformától való elszakadás, míg lehetővé tette magasabb kozmikus szintek elérését, a kozmikus hierarchiában való lecsúszással is fenyegethetett. Így azok a kötelezettségek, amelyek a földi életben csak alacsonyabb társadalmi kategóriákat érintettek, a túlvilágon az elit halott számára valóságos közelségbe kerülhettek. Ez lehetett az oka annak, hogy a halotti szövegeket birtokló hivatalnokréteg tagjai meglepően intenzív igyekezettel próbáltak elkerülni olyan feladatokat, amelyek elvégzése alól földi életük során eleve mentesültek. Az erre szolgáló eszközök mintáit azonban saját földi működésüknek repertoárjából nem meríthették, mert ilyenekre ott nem volt szükségük. Ezért a túlvilági szövegek ebben az esetben valószínűleg szélesebb, a hivatalnoki elit alatt álló rétegek körében élő gyakorlatot tükröznek.

A túlvilági szövegekben megjelenő, a halott által elkerülni kívánt munkák – az öntözéssel és a termőföldek előkészítésével, karbantartásával kapcsolatos feladatok – szinte teljesen hiányoznak a királyi feliratokból, tisztviselői életrajzokból, de még az igazgatási szövegekben is csak ritkán tűnnek fel. Utóbbiak többnyire építkezéseket és expedíciókat említenek, mint állami vállalkozásokat. Az öntözési és mezőgazdasági munkák nem országos, hanem helyi szintű szervezést igényeltek, melybe a központi adminisztráció nem szólt bele, csak a termésből beszedett adó érdekelte,

39 CT IV, 86; VII: 17. A két fejezet angol nyelvű fordítását lásd Faulkner 1973–1978: I, 229–233; III, 9.

így ezekkel a problémákkal írásbelisége sem foglalkozott.⁴⁰ A túlvilági szövegek azonban – ellentétben az életrajzi feliratokkal – a halottat elsősorban nem királyi hivatalnokként mutatják be, hanem szűkebb túlvilági társadalmi környezetébe uraként jelenítik meg, s ebben az ábrázolásban a munka olyan aspektusai is feltűnnek, melyek a központi bürokráciát előtérbe állító szövegekből hiányoznak. Ezért a halotti szövegek munkafogalma és társadalomképe az elit elképzeléseken belül egy újabb változatot képvisel, mely a valósághoz közelebb álló, komplexebb, a variációkat is jobban tükröző elképzelés.

MENTESSÉGEK

A társadalom „bürokrata”-szempontú osztályozásánál (kiváltságosok és adózók) szintén valamivel differenciáltabb képet mutat a munka alóli mentességek földi rendszere. Bár a bonyolult gyakorlat még mindig alapvetően az egyének és csoportok munkájának állami szempontból való felhasználását tükrözi, az egyszerű dualista szemléleten túlmutat.

A királyi adminisztráció tisztviselőin kívül mindenkit regisztráltak munkavégzésre az állami és helyi hivatalokban. Azonban el lehetett kerülni – vagy legalábbis korlátozni – a közmunkákban való személyes részvételt a munkaszervezés alacsonyabb szintjein is. Ennek kapcsán első helyen a kollektív kiváltságokkal kell foglalkozni. Ezeket bizonyos települések vagy azok lakosságának meghatározott csoportjai kapták. Az Óbirodalomtól kezdődően viszonylag jelentékeny számban ismerünk olyan királyi rendeleteket, amelyek bizonyos templomok papságát és nem kultikus feladatokat ellátó személyzetét mentették fel az adók fizetése valamint az állami és/vagy helyi közmunkák elvégzése alól.⁴¹ E mentességek célja az volt, hogy a templomi szolgálattal megbízott személyzet munkáját teljesen az adott kultusz kiszolgálásának vesse alá. Ugyanakkor a rendeletek néha azt is kikötik, hogy a kultusz fennmaradását biztosító munkákat más nem végezheti, csak az adott templom vagy kultuszalapítvány személyzete, vagyis a mentességgel egy időben munkájukat is meghatározták. Ezek kultikus feladatokat és a templom körüli egyéb teendőket foglalták magukba, de idetartozott az áldozatok megtermelése is, azaz a templom földjeinek művelése valamint az áldozatra szánt nyerstermékek feldolgozása. Ezeket a feladatokat kijelölt települések lakossága látta el, s az ilyen kiváltságokat élvezőket gyakran szabadoknak tartják.⁴² Kérdés, hogy jelentette-e ez egyben a települések különleges jogi státusát, esetleg autonómiáját. Szinte biztos, hogy nem. Semmi jel nem mutat arra, hogy más településektől eltérő intézményeik, bizonyos adók és munkák alóli felmentésen túli kiváltságaik lettek volna. Pusztán annyi történt, hogy a lakosság munkáját az uralkodó egy adott gazdasági egység – általában egy kultusz-

40 Eyre 1987: 18; Goedicke 1994: 191–192.

41 Az Óbirodalom korából származó mentességeket lásd Goedicke 1967; az újbirodalmi, ún. *Nauri dekrétumot* KRI I: 51–58; a szövegből magyar fordításban közölt részlet: ÓKTCH: 44.

42 Helck, 1975: 143.

létesítmény – szolgálatára összpontosította. Azt a munkát, amivel egyébként is ő rendelkezett. II. Amenemhatnak, a 12. dinasztia harmadik uralkodójának töredékesen fennmaradt évkönyveiben egy részlet pontosan mutatja ezt. A felirat újoncok toborzásával kapcsolatban olyan településekről beszél, amelyekre a toborzás nem vonatkozik: „amelyek Szehem-Amenemhat (II. Amenemhat piramisvárosa)⁴³ felügyelete alatt bármely királyi munka bármely kötelezettségét teljesítik”.⁴⁴ Vagyis ebben a konkrét esetben bizonyos településeknek a királyi adminisztráció számára végzett kötelező munkáját az uralkodó átengedte saját piramisvárosának javára. A települések így kikerültek a központi nyilvántartásból és az adományt élvező intézmény – itt a piramisváros – ellenőrzése alá kerültek.⁴⁵

A templomi szolgálaton kívül más feladatok is járhattak hasonló mentességekkel. Elnéptelenedett területeknek az újjászervezését, új vagy elhagyott földeknek a termelésbe való bevonását központi telepítési politikával oldották meg a Középbirodalom elején. Az így betelepített emberek földeket kaptak a királytól, s a föld terményéből adóztak, de más kötelezettségek alól felmentették őket.⁴⁶ Itt a kiváltság ismételtelen nem a munkakötelezettség vagy az adózás alóli teljes körű felszabadítást jelentette, hanem azt, hogy a kiváltságot élvezők munkája egy konkrét feladatra korlátozódott. Adójukat királyi adományból – a király által biztosított föld terméséből – fizették közvetlenül a király számára. Szintén kiváltságot élvezhettek a védelmi szempontból fontos települések lakói, akik katonai szolgálatot teljesítettek az uralkodó számára. Őket felmenthették minden fajta adó- és munkakötelezettség teljesítése alól.⁴⁷

Az ilyen kiváltságokat élvező személyeket, akár kultuszszolgálatot teljesítettek, akár közvetlenül a király számára láttak el feladatokat, *uabok*nak hívták. A szó jelentése „aki tiszta”. A megnevezés még óbirodalmi értelmében a kultuszszolgálatra „tisztává tett” embereket jelentette, akik mint ilyenek nem végeztek más munkát. Később, a Középbirodalom idején már szélesebb értelemben használták, az állami kötelezettségektől való „megtisztításra”, felszabadításra utalt, azzal a céllal, hogy a „felszabadítottak” munkaerejüket kizárólag a számukra rendelt feladat elvégzésére fordíthassák.⁴⁸ Fontos, hogy az ismert esetek mindegyikében települések, s nem egyének kapták a kiváltságot. A mentességnek éppen ez a kollektív jellege az, ami jelzi, hogy itt egy a hivatalnoki adó- és közmunkamentességtől eltérő, a hierarchiában alacsonyabb értékű kiváltságról van szó, amely nem hivattalal járt együtt, hanem egy intézményhez kötődött. A mentességet élvezők ezért adózási szempontból egy külön kategóriát képviseltek.

Szintén kiváltságos helyzetűek voltak a kézművesek, akik Egyiptomban állami műhelyekben tanultak és állami szolgálatban teljesítettek megbízásokat. Kifejezetten kézműveseknek adott mentességekről nem tudunk. Mivel azonban folyamatosan küldték

43 A piramisváros volt az uralkodói halotti kultusz igazgatási központja.

44 Altenmüller – Mussa 1991: 7 (M8).

45 Liptay 2002: 186.

46 Merikaré király számára írt intelmek E85–88 és E102, Quack 1992: 49–53 és 61.

47 Merikaré király számára írt intelmek E100–102: Quack 1992: 61.

48 Franke 1998: 33–37.

őket szerte az országban királyi megbízásokkal, s feladatuk speciális munkák elvégzése volt, nem valószínű, hogy a szaktudást nem igénylő közmunkák személyzetét alkották volna. Ennek ellenére előfordulhatott, hogy kézműveseket is munkára vittek. Egy a 12. dinasztia elejéről származó rendelet, amelyet a vezír – a királyi adminisztráció vezetője – adott ki egy területi-igazgatási egység, a Közép-Egyiptomban található Thiniszi nomosz⁴⁹ adózást és közmunkákat felügyelő tisztviselői számára, a kézműveseknek legalábbis alkalmi védelmét bizonyítja. A levélben a vezír biztosítja a tisztviselőket, ha kézműveseiket valaki elvinné munkára, tájékoztassák őt, s majd intézkedik visszaszolgáltatásukról.⁵⁰ Itt nem előre kibocsátott mentességről van szó, hanem a vezír közbelépéséről, aki valószínűleg egy hozzá beérkezett panaszra válaszolt.

Más módon tudták elkerülni a kellemetlennek tartott munkát azok, akiknek módjukban állt a rájuk kiszabott kötelezettséget valaki másra hárítani. A család, illetve háztartás szintjén az igazgatás helyi hivatalai által adó- és közmunkakötelesként nyilvántartott családfő helyett az állami vagy helyi munkákat a család/háztartás más tagjai is elvégezheték. A kollektív felelősségnek ez az elve fordítva is érvényes volt. Ha valaki ilyenfajta kötelezettségének nem tett eleget, egyik családtagját vitték el munkára. A II. Szeszósztrisz piramisvárosából, Illahunból származó levelek egyikében egy templomi kapuórt említenek, akit egy munkaerőtoborzásért felelős tisztviselő fia helyett vitt el,⁵¹ egy másik levél pedig egy olyan utasítást tartalmaz, hogy ha a munkára kért személyeket nem találják, hívjanak be helyettük bárkit a velük egy háztartásban élők közül.⁵² Ha pedig valaki megszökött a munka elől, ami a források alapján nem lehetett ritka, akkor családját illetve háztartását a helyi bírói testület felügyelete alá helyezték egészen addig, amíg a szökevény elő nem került.⁵³

Egyesek – a források alapján alacsonyabb beosztású templomi funkcionáriusok – a hatóságok által is elfogadott és regisztrált „helyettes” állítottak maguk helyett, s így mentesültek a rájuk kiszabott munkakötelezettség alól. Ilyen „helyettesekkel” találkozunk a már említett piramisvárosban, Illahunban, ahol *iuait*nak hívták őket. A fennmaradt szövegek ott mindig nőket említenek ebben a szerepben, akik talán szövással foglalkoztak, s valószínű, hogy az általuk elvégzett feladat egy a templom számára teljesítendő munkakötelezettség volt.⁵⁴ Más helyen vagy a gazdaság más szférájában a „helyettesek” elnevezése és feladata különbözhetett ettől. Az *iuait*ok működése Illahunban valószínűleg annak a helyettesítési gyakorlatnak csak egyik formája volt, amelynek túlvilági vetületei voltak a már említett *sabti*-szobrocskák. Ezek egy letisztult, homogén koncepcióban foglalták össze a földi életben számos változatban létező gyakorlatot.

Nem beszélnek a szövegek arról, hogy a „helyettesek” milyen jogi viszonyban álltak azzal a személlyel, akinek nevében és számára a munkát elvégezték. A *sabti*ok

49 A nomosz (=kerület) egy nagyobb területi-igazgatási egység volt.

50 Reisner Papirusz II, G: Simpson 1965: 22.

51 Berliini Papirusz 10023A: Luft, 1992.

52 Kairói Papirusz JdE 71582: Kaplony-Heckel 1971: 267.

53 Brooklyn Papirusz 35. 1446 recto, (55)–(58): Hayes 1955: 44–51.

54 Kóthay 1999: 41–55.

párhuzama alapján feltételezhetjük, hogy szerződéses kapcsolat fűzte össze őket. Az első *sabtik* feliratait ugyanis – mint már volt róla szó – szerződéses formában fogalmazták. A *sabtik* később, az Újbirodalom elején a halott környezetének, családjának egy tagját, majd a korszak végefelé a szolgálkat jelentették meg.⁵⁵

A helyettesítés ilyenfajta – intézményes – formájának bevezetése valószínűleg a Középbirodalom időszakára tehető, bár óbirodalmi források bizonyítják, hogy a gyakorlat már korábban is létezett, noha nem volt általánosan elterjedt. Igaz, a korábbi időszakban magasrangú tisztviselők folyamodtak ehhez az eszközhöz kultuszfeladataik teljesítésekor.⁵⁶ Ezzel szemben a Középbirodalom idején alacsonyabb társadalmi rétegeket mentesített általuk kellemetlennek tartott és lenézett munkák alól. A gyakorlat szélesebb körű elterjedése viszont már nem csak azt jelentette, hogy egyesek számára lehetővé vált a közmunkák elkerülése. Az a tény, hogy a hatóságok elismerték és regisztrálták ezeket az egyének között létrejött megállapodásokat, szabályozta a kötelező munkák rendszerét. Ugyanígy a király által adott mentességek, amelyek az Óbirodalom végén jelentek meg az írásos anyagban. Egyiptom ókori története során általános volt, hogy embereket önkényes módon hurcoltak el munkára. Ha valamelyik tisztviselőnek munkaerőre volt szüksége, azt néha nem teljesen „törvényes” eszközökkel is pótolta. Ez a gyakorlat, bár az életrajzi feliratok tanúsága alapján morálisan elítélt tett volt,⁵⁷ valószínűleg csak akkor vált terhessé a központi hatóságok számára, amikor olyan embereket érintett, akik más, a királyi adminisztráció számára fontosabb feladatot teljesítettek. Ilyenkor – a fenti példák tanúsága alapján – közbe is léptek. Rendeletekkel vagy más módon védtek bizonyos speciális feladatokat teljesítő csoportokat az elhurcolások ellen. Ám a lakosság nagyobb, kiváltságokkal nem rendelkező része állandóan ki volt téve a tisztviselők túllkapásainak. Az Újbirodalom idején lakóhelyüktől távol eső területekre is elhurcolták őket – egyik nomoszból a másikba.⁵⁸ Azok számára, akik nem élveztek kollektív mentességet, a hivatalosan is elismert „helyettesek” azért is hasznosak lehetnek, mert ennek alapján, ha mégis elszenvedtek valamilyen önkényeskedést, panaszt tehetek a hatóságoknál. Több ilyen panaszt is dokumentálnak az Illahuni anyagban fennmaradt levelek.⁵⁹

A mentességek imént felvázolt rendszeréből jól kitűnik, hogy munka alóli felmentést csak munka adhatott. A hivatalnokréteg a munkák irányításában vállalt szerepével váltotta meg fizikai részvételét, a kiváltságos települések lakossága nem általában mentesült az állami természetbeni és fizikai kötelezettségek alól, hanem munkavégzését egy adott intézmény kizárólagos kiszolgáltatásának vetették alá. A felmentés célja mindig az volt, hogy a mentességet élvező munkáját állandó vagy

55 Černý 1942: 116–117; Poole 1998: 897–899.

56 Posener–Kriéger 1976: 586.

57 Urk. VII 16,5: „Nem volt a gabonaszóróknak olyan előljárója, akinek embereit elragadtam volna munkára” – méltatja magát Ameni, a Gazella-kerület kormányzó életrajzi feliratában. A felirat magyar nyelvű fordítását lásd ÓKTCH: 23–25.

58 I. Széthi Nauri dekrétuma: KRI I 51,5–6; 52,15–16; 55,9; 57,9–10.

59 Lásd például a 51. jegyzetet!

időszakos jelleggel egy az értékek hierarchiájában magasabban álló feladat elvégzésére tartsa fenn.

A Középbirodalom munkafelfogása első megközelítésre egy erősen központosított igazgatási rendszert és szigorúan ellenőrzött társadalmat tükröz, amely az állam bürokratikus céljainak vetette alá az egyént, s az ország lakosságát ennek függvényében kategorizálta.⁶⁰ Az állam szerepe az írásbeliség által dokumentált vállalkozások irányításában és ellenőrzésében, a királyi szolgálat hangsúlyozása a hivatalnoki életrajzokban, valamint a közigazgatás intézményeihez kapcsolódó munkakötelezettségek alóli mentességek megléte azonban korántsem bizonyíték egy „bürokratizált” társadalom létrejöttére. A munka dualista társadalomszemléletbe ágyazott felfogása és értékrendje ennek kifejezetten az ellenkezőjeként is értékelhető: a királyi adminisztráció egy exkluzív hierarchiát teremtett tagjai és kiváltságosai számára, amelyből kizárta a rendszeren kívül állókat. Őket differenciálatlan tömegként képzelte el. Ez annak a megnyilvánulása, hogy a Középbirodalom állama csak korlátozott ellenőrzést gyakorolt a lakosság felett. Intézményei és tisztviselői által jelen volt szerte az országban, s ezzel biztosította az adók beszedését és munkaerő toborzását az állami vállalkozásokhoz. Ám ezek helyi megszervezésében nem volt érdekelt, az ilyen típusú feladatokat teljesen a helyi hatalmakra bízta. Nem állt közvetlen kapcsolatban a vidék társadalmával és intézményeivel, s így nem vett tudomást az egyének és csoportok közötti gazdasági és közösségi kapcsolatokról sem, nem is nagyon szabályozta azokat. Hogy az ő mindennapi életüket és elképzeléseiket mennyire befolyásolták a felsőbb, írástudó rétegektől vett, nagyrészt udvarközpontú minták, nem tudjuk, de elég valószínű, hogy az írásos anyag által közvetített viszonylag egységes, ám ideologikus képnél jóval bonyolultabb rendszer működött mind az igazgatási gyakorlatban, mind a helyi közösségek életében.

FORRÁSOK

- Altenmüller, Hartwig – Moussa, Ahmed M. 1991: Die Inschrift Amenemhets II. aus dem Ptah-Tempel von Memphis. Ein Vorbericht. *Studien zur Altägyptischen Kultur* 18. 1–48.
- Assmann, Jan 1970: *Der König als Sonnenpriester. Ein kosmographischer Begleittext zur kultischen Sonnenhymnik in thebanischen Tempeln und Gräbern.* /Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo 7/ Glückstadt – Hamburg – New York
- Badawy, Alexander 1961: Stela of Irtyzen. *Chronique d'Égypte* 36. 269–276.

60 A középbirodalmi társadalomnak egy ilyen értelmezéséről lásd Kemp 1989: 111–180, különösen 151, 155–157, 178–180. Az utóbbi évek kutatásai azonban elvetik ezt a magyarázatot: Parkinson 1996: 137; Richards 1997: 33–36; Spalinger 1998: 334–335; Eyre 1999: 46–47.

- Badawy, Alexander 1971: Stela C 14 of the Louvre reconsidered. *Bibliotheca Orientalis* 28. 174–176.
- Barta, Winfried 1970: *Das Selbstzeugnis eines altägyptischen Künstler (Stela Louvre C14)*. /Münchener Ägyptologische Studien 25./ München
- de Buck, Adrian 1938: The Building Inscription of the Berlin Leather Roll. *Analecta Orientalia* 17. 48–57.
- CT: de Buck, Adrian: *The Ancient Egyptian Coffin Texts I–VII*. Chicago, 1935–1961.
- Faulkner, R. O. 1973–1978: *The Ancient Egyptian Coffin Texts I–III*. Warminster
- Gardiner, Alan H. 1947: *Ancient Egyptian onomastica I–III*. Oxford
- Goedicke, Hans 1967: *Königliche Dokumente aus dem Alten Reich*. /Ägyptologische Abhandlungen 14./ Wiesbaden
- Goedicke, Hans 1974: The Berlin Leather Roll (P. Berlin 3029). In: Müller, W. (Hrsg.): *Festschrift zum 150jährigen Bestehen des Berliner Ägyptisches Museums*. /Staatliche Museen zu Berlin, Mitteilungen aus der Ägyptischen Sammlung 8./ Berlin, 87–104.
- Griffith, F. Ll. 1898: *The Petrie Papyri: hieratic papyri from Kahun and Gurob (principally from the Middle Kingdom)*. London
- Hayes, William C. 1955: *A Papyrus of Late Middle Kingdom in the Brooklyn Museum [Papyrus Brooklyn 35.1446]*. The Brooklyn Museum
- Helck, Wolfgang 1970: *Die Lehre des Dw3-Htj*. I–II. Wiesbaden
- James, T. G. H. 1962: *The Hekanakhte Papers and Other Early Middle Kingdom Documents*. New York
- Kaplony-Heckel, Ursula 1971: *Ägyptische Handschriften I*. /Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland 19,1/ Wiesbaden
- KRI I: Kitchen, Kenneth A.: *Ramesside Inscriptions I*. Oxford, 1968.
- Luft, Ulrich 1992: *Das Archiv von Illahun. Briefe I*. /Hieratische Papyri aus den Staatlichen Museen zu Berlin – Preussischer Kultur Besitz 1./ Berlin
- ÓKTCH: Harmatta János (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Budapest, 1964.
- Pyr: Sethe, Kurt: *Die altägyptischen Pyramidentexte I–IV*. Leipzig, 1908–1922.
- Quack, Joachim Friedrich 1992: *Studien zur Lehre für Merikare*. /Göttinger Orientforschungen 23./ Wiesbaden
- Simpson, William Kelly 1965: *Papyrus Reisner II. Accounts of the Dockyard Workshop at This in the Reign of Sesostris I*. Boston
- Urk VII: Sethe, Kurt: *Historisch-biographische Urkunden des Mittleren Reiches*. Leipzig 1935.
- Wessetzky Vilmos 1988: Egyiptomi kultúra – egyiptomi bölcsélet Ptahhotep tanításában. *Valóság* 3. 82–94.
- Žaba, Zbynek 1956: *Les Maximes de Ptahhotep*. Praha

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 1989a: Death and Initiation in the Funerary Religion of Ancient Egypt. In: Simpson, William Kelly (ed.) *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*. /Yale Egyptological Studies 3./ New Haven, 135–159.
- Assmann, Jan 1989b: Der Schöne Tag. Sinnlichkeit und Vergänglichkeit im altägyptischen Fest. In: Haug, Walter – Warning, Rainer (Hrsg.) *Das Fest*. /Poetik und Hermeneutik 14./ München, 3–28.

- Assmann, Jan 1990: *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*. München
- Baines, John 1990: Restricted Knowledge, Hierarchy and Decorum: Modern Perceptions and Ancient Institutions. *Journal of the American Research Center in Egypt* 27. 1–23.
- Baines, John 1995: Kingship, Definition of Culture, and Legitimation. In: O'Connor, David – Silverman, David P. (eds) *Ancient Egyptian Kingship*. /Probleme der Ägyptologie 9./ Leiden – New York Köln, 3–47.
- Bickel, Susanne 1994: *La cosmogonie égyptienne avant le Nouvel Empire*. /Orbis biblicus et orientalis 134/ Fribourg – Göttingen
- Bolshakov, Andrey Oleg 1997: *Man and his Double in Egyptian Ideology of the Old Kingdom*. /Ägypten und Altes Testament 37./ Wiesbaden
- Černý, Jaroslav 1942: Le caractère des oushebti d'après les idées du Nouvel Empire. *Bulletin de l'institut français d'archéologie orientale* 41. 105–118.
- Eyre, Christopher J. 1987: Work and the Organisation of Work in the Old Kingdom. In: Powell, Marvin A. (ed.) *Labor in the Ancient Near East*. /American Oriental Series 68./ New Haven, 5–47.
- Eyre, Christopher J. 1999: The Village Economy in Pharaonic Egypt. In: Bowman, Alan K. – Rogan, Eugene (eds) *Agriculture in Egypt From Pharaonic to Modern Times*. /Proceedings of the British Academy 96/ Oxford, 33–60.
- Federn, Walter 1960: The „Transformations” in the Coffin Texts: A New Approach. *Journal of Near Eastern Studies* 19. 241–257.
- Finnestad, Ragnhild Bjerre 1989: The Pharaoh and the „Democratization” of Post-Mortem Life. In: Englund, Gertie (ed.) *The Religion of the Ancient Egyptians. Cognitive Structures and Popular Expressions. Proceedings of Symposia in Uppsala and Bergen 1987 and 1988*. /Acta Universitatis Upsaliensis BOREAS 20./ Uppsala, 89–93.
- Franke, Detlef 1983: *Altägyptische Verwandtschaftsbezeichnungen im Mittleren Reich*. /Hamburger Ägyptologische Studien 3./ Hamburg
- Franke, Detlef 1998: Kleiner Mann (nds) was bist Du? *Göttinger Miszellen* 167. 33–48.
- Goedicke, Hans 1992: Water and Tax. In: Menu, Bernadette (éd.) *Les problèmes institutionnels de l'eau en Égypte ancienne et dans l'Antiquité méditerranéenne*. /Institut français d'archéologie orientale du Caire, Bibliothèque d'études 110./ Le Caire, 187–194.
- Goedicke, Hans 1998: The Rules of Conduct for Egyptian Military. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 88. 109–142.
- Helck, Wolfgang 1975: *Wirtschaftsgeschichte des alten Ägypten im 3. und 2. Jahrtausend vor Chr.* Leiden – Köln
- Kemp, Barry J. 1989: *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*. London
- Kóthay Katalin 1999: *Organization of Work in Egypt during the Middle Kingdom*. Doktori értekezés, kézirat, ELTE, Budapest
- Liptay Éva 2002: *Az adózás rendszere Egyiptomban a Középbirodalom idején*. Doktori értekezés, kézirat, ELTE, Budapest
- Menu, Bernadette 1970: La gestion du „patrimoine” foncier d'Hekanakhte. *Revue d'Égyptologie* 22. 111–129.
- Parkinson, Richard B. 1996: Individual and Society in Middle Kingdom Literature. In: Loprieno, Antonio (ed.) *Ancient Egyptian Literature. History and Forms*. /Probleme der Ägyptologie 10./ Leiden – New York – Köln, 137–155.
- Poole, Frederico 1998: Slave or Double? A Reconsideration of the Conception of the Shabti in the New Kingdom and the Third Intermediate Period. In: Eyre, Christopher J. (ed.) *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists*. /Orientalia Lovaniensia Analecta 82./ Leuven, 893–901.

- Posener-Kriéger, Paule 1976: *Les archives du temple funéraire de Néferikarê Kakai (Les Papyrus d'Abousir). Traduction et Commentaire I–II.* /Institut français d'archéologie orientale du Caire, Bibliothèque d'études 65,1–2./ Le Caire
- Richards, Janet E. 1997: Ancient Egyptian Mortuary Practice and the Study of Socioeconomic Differentiation. In Lustig, Judith (ed.): *Anthropology and Egyptology. A Developing Dialogue.* Sheffield, 33–42.
- Roth, Ann Macy 1991: *Egyptian Phyles in the Old Kingdom. The Evolution of a System of Social Organization.* /Studies in Ancient Oriental Civilisation 48./ Chicago
- Schneider, Hans D. 1977: *Shabtis.* I–III. Leiden
- Spalinger, Antony 1998: Orientations on Sinuhe. *Studien zur Altägyptischen Kultur* 25. 311–339.
- Wente, Edward 1982: Mysticism in Pharaonic Egypt? *Journal of Near Eastern Studies* 41. 161–179.